

**TARIMSAL EMEĞİN GÖRÜNMEYEN YÜZÜ:
TARIMDA KADIN TEMSİLİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

Ayşe KAŞIKIRIK¹

Öz: Dünyanın hemen her bölgesinde, kadınlar, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinden dolayı eğitime, istihdama, karar alma mekanizmalarına ve kaynaklara eşit düzeyde erişememektedir. Benzer eşitsizlikler tarım sektörü için de geçerlidir. Dünya genelinde, tarım, kadın emeğinin en yoğun olduğu, bununla birlikte cinsiyete dayalı iş bölümünün en yaygın görüldüğü sektördür. Aynı zamanda, tarım sektörü kayıt dışı istihdamın merkezi konumundadır. Bu çalışma “tarımın görünmeyen kahramanları” olan kadınların, tarımdaki karar alma mekanizmalarında yaşadıkları “eksik temsil” sorunu üzerinedir. Kadınların seçimle ve atama ile gelinen karar alma mekanizmalarındaki eksik temsili, dünya genelinde yaygın bir insan hakları ihlalidir. Oysa, nüfusun yarısını oluşturan kadınların seçim ve atama ile gelinen tüm karar alma mekanizmalarında eşit temsili temel bir insan hakkıdır; demokrasinin ve sürdürülebilir kalkınmanın vazgeçilmez unsurudur. Bu bağlamda, tarımsal emeğin çoğunluğunu oluşturan kadınların tarım politikalarının belirlenmesinde ön sıralarda yer alması ve öncü olması beklenmektedir. Bu çalışmada, Türkiye’de tarıma yön veren üst çatı kuruluş olan Tarım ve Orman Bakanlığı’nın ilgili birimlerindeki kadın temsili araştırılmaktadır. Bu çalışmanın, kadınların emeğinin görünür olmasına ve tarımda üst yönetimlerdeki kadın temsiline katkı sunması öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Tarım, Tarım ve Orman Bakanlığı, Kadın Emeği, Kadın Temsili, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği.*

Article Category: Political Science

Date of Submission: 25.12.2021

Date of Acceptance: 22.07.2022

¹ İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Doktora Öğrencisi.
Email: aysekasikirik@yahoo.com.
ORCID: 0000-0003-0624-1107.

THE INVISIBLE FACE OF AGRICULTURAL WORK:**A RESEARCH ON WOMEN REPRESENTATION IN AGRICULTURE**

Abstract: In almost every region of the world, women cannot access education, employment, decision-making mechanisms, and resources on an equal basis due to gender inequalities. Similar inequalities apply to the agricultural sector as well. Worldwide, agriculture is the sector where women labor is the most intense, however, the gender-based division of labor is the most common. At the same time, the agricultural sector is the center of informal employment. This study is about the problem of “under-representation” experienced by women, who are the “unseen heroes of agriculture”, in decision-making mechanisms in agriculture. The underrepresentation of women in elected and appointed decision-making mechanisms is a common human rights violation around the world. However, equal representation of women, who make up half of the population, in all decision-making mechanisms through elections and appointments is a fundamental human right, an indispensable element of democracy and sustainable development. In this context, women, who make up the majority of agricultural labor, are expected to be at the forefront and pioneer in determining agricultural policies. In this study, the representation of women in the relevant units of the Ministry of Agriculture and Forestry, which is the top umbrella organization that directs agriculture in Turkey, is investigated. It is anticipated that this study will contribute to the visibility of women’s labor and to increase the representation of women in agriculture in top management.

Keywords: *Agriculture, Ministry of Agriculture and Forestry, Women's Labor, Representation of Women, Gender Equality.*

Giriş

Toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle kadınların varlığı özel alana karşılık gelen ev içi ile sınırlandırılmış ve kamusal alanın dışında bırakılmıştır. Toplumdan topluma ve kültürden kültüre değişiklik gösteren toplumsal cinsiyet rolleri, karşılıksız bakım emeğini (yemek, temizlik, çocuk, yaşlı ve özel ihtiyaç sahibi kişilerin bakımı vb.) kadınların omuzlarına yüklemiştir. Özellikle kırsal alanlarda, kadınlar, ev içinde üstlendikleri bakım emeği ile tarımda “*ücretsiz aile işçisi*” konumuna sürüklenerek, sistemli olarak emek sömürüne maruz bırakılmıştır. Böylece, tarım sektörü kadın emeğinin en görünmez olduğu ve sistematik olarak sömürüldüğü bir alan olmuştur. Oysa, kadınlar, tarladan mutfağa uzanan üretim her aşamasına katkı sağlayan, tarımın en önemli aktörüdür ve en büyük güç kaynağıdır.

Dünya genelinde hiçbir ülke cinsiyet eşitliğini tam anlamıyla sağlayamamıştır. Dünya Ekonomik Forumu’nun 2021 Küresel Cinsiyet Uçurumu Raporu’na göre², cinsiyet eşitliği için bir nesil beklemek gerekmektedir. Covid-19 pandemisi devam ederken, küresel cinsiyet farkının kapatılması için gereken süre 99,5’ten 135,6 yıla yükselmiştir. Bu durum, kadın haklarındaki ilerlemenin neredeyse çeyrek yüzyıl geriye gittiğini ve eşitliğin sağlanmasının çok uzun yıllar alacağını göstermektedir. Oysa, kadın hakları insan haklarıdır ve kadın haklarındaki gerileme herkesi etkilemektedir. Sağlık, eğitim, ekonomiye katılım ve siyaset hayatta temsil açısından ülkeleri mercek altına alan rapora göre, Türkiye, 156 ülke arasında 133. sırada yer almaktadır.

Kadınların tarımdan hizmet sektörüne, sanattan siyasete kadar neredeyse tüm alanlarda karar alma mekanizmalarında eksik temsili söz konusudur. Halbuki, tüm karar alma süreçlerinde kadınların eşit temsili temel bir haktır. Demokratik ve kapsayıcı bir toplumun başat unsurudur. Bu çalışmada, kadın emeğinin en yoğun olduğu alanların başında gelen tarım sektöründe kadınların üst yönetimlerdeki temsili araştırılmaktadır. Araştırma kapsamında, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı özelinde karar alma mekanizmalarındaki kadın temsili ortaya konulmaktadır. Bir diğer ifadeyle, tarımın ana aktörü olan Tarım ve Orman Bakanlığı’nın “*temsilde eşitlik*” karnesi hazırlanmaktadır. Aynı zamanda, ulusal ve uluslararası üst politika belgelerinde tarımdaki kadınlara yönelik politikalar analiz edilmektedir. Bu çalışmanın, tarımda görünmeyen kadın emeğinin görünür olmasına ve gelecek yıllarda tarım sektöründe üst yönetici pozisyonlarında daha fazla kadının yer almasına katkı sunması beklenmektedir.

² World Economic Forum (2021), *Global Gender Gap Report*, Erişim Tarihi: 29.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.weforum.org/reports/global-gender-gap-report-2021>.

1. Tarımda Kadın Emeği

Tarih boyunca tarımsal üretimin yükü kadınların omuzunda olmuştur. Ücretsiz aile işçisi olarak, kadınlar, tarımda her aşamada görev almıştır. Ancak kadınların emeği istatistiklere yansımamaktadır. Kayıt dışı istihdam ve ücret adaletsizliği gibi sorunlar, en yaygın olarak tarım sektöründe yaşanmaktadır. Kadınların toprak üzerindeki kullanım hakkı, kontrol gücü ve mülkiyet sahipliği oldukça sınırlıdır. Üstelik, kadınlar, tarım endüstrisinin temelini oluşturmasına rağmen, genellikle daha düşük ücret almaktadır.³

Tarım eşitsizliklerin, adaletsizliklerin ve ayrımcılıkların en yaygın yaşandığı sektördür. Kadınlar 18 saate kadar süren çalışma saatleri, zorlu çalışma koşulları ve nicesi ile mücadele etmek zorunda kalmaktadır. Kadınlar emek yoğun işlerde mesai harcarken, erkekler genellikle tarımda teknoloji ve makine kullanımının yoğun olduğu işlerde çalışmaktadır. Tarım sektöründe kadınlar aleyhine derin eşitsizler mevcuttur. Kadınların başta toprak hakkı olmak üzere, ekipman ve finansal kaynaklara erişimi erkeklerle eşit düzeyde değildir.

1980’li yıllardan itibaren tarım sektörü gelir getirici bir ekonomik faaliyet olma özelliğini aşamalı olarak kaybetmiştir. Bu durum özellikle kadınlar üzerinde olumsuz etkilere neden olmuştur. Tarımda güvencesiz istihdamın yaygınlığı ve bu sektördeki kadın emeğinin görünmezliği dikkate alındığında, kadınların çok büyük katkı yaptıkları bir üretim sürecinden eşit olarak faydalanamadıkları aşikardır. Aynı zamanda, kadınların “insana yakışır işlere” erişimi açısından kırsal ve kentsel alanlar arasında kronik eşitsizlikler yaşanmaktadır.⁴ Tarımda kadın emeğinin görünmezliği kadın yoksulluğunu ve yoksunluğunu her geçen gün arttırmaktadır. Özellikle, Covid-19 pandemisi nedeniyle artan belirsizlikler tarımda çalışan kadınları olumsuz etkilemiştir ve kadınların kırılganlıklarını arttırmıştır.

2. Dünyada Tarımda Kadın Emeği

Kadınlar, dünya genelinde tarım sektöründe istihdamın çoğunluğunu oluşturmakta ve özellikle gelişmekte olan ülkelerde tarımsal faaliyetlere önemli katkılar sunmaktadır. Kadınların tarım sektöründeki rolleri bölgeler arasında ve bölgeler içinde önemli ölçüde değişiklikler göstermektedir.⁵

³ Ayşe Kaşıkırık (2021), “Tarımda Kadınların Görünmeyen Emeği”, Uluslararası Ekonomik, Sosyal, Siyasal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, Erişim Tarihi: 20.12.2021, Erişim Adresi: <https://ulesam.org/tarimda-kadinlarin-gorunmeyen-emeği.html>.

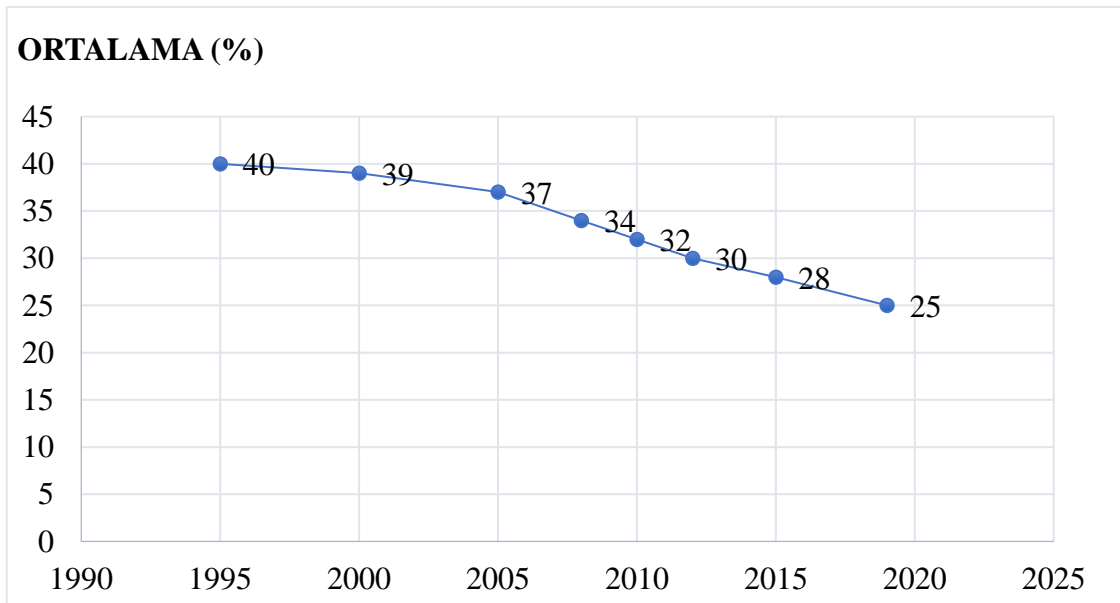
⁴ Esin Candan & Semiha Özalp Günel (2013), “Tarımda Kadın Emeği”, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, Cilt 19, Sayı: 1-2, ss. 93-101.

⁵ Işıl Alkan (2019), *Tarımda Kadın Emeği*, Ankara: Gazi Kitabevi, ss. 39-53.

1991'den 2019 yılına kadar tarımda kadın istihdamındaki değişim oranı Tablo 1'de gösterilmektedir. Özellikle 2000'li yıllardan itibaren, dünya genelinde tarımda kadın istihdamı düşüş eğilimi göstermektedir. Grafik 1'de görüldüğü üzere, dünya genelinde 1991 yılında % 42 olan tarımda kadın istihdamı oranı, 2000'de % 39, 2005'te % 36, 2010'da % 32 ve 2019'da % 25 olmuştur. İstatistiklerin ortaya koyduğu üzere, tarımda kadın istihdamı yıllar içerisinde düşüş eğilimi göstermektedir.

Tarım sektöründeki teknolojik dönüşüm ve neo-liberal tarım politikaları bu düşüşte etkili olmuştur. Bu durum, emek gücünün değerinin kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte emeğin aleyhine değişmesiyle açıklanabilir. Bu bağlamda, kadın emeğinin değeri her geçen gün erimiştir. Bir başka ifadeyle, kadın emeği, hem üretim sürecinde, hem de hane içinde görünmemektedir.⁶ Tarımdaki modernizasyon seviyesi arttıkça -çoğunlukla kadınlar tarafından üstlenilen- hasat gibi emek yoğun alanlarda çalışan kadınlar işlerini kaybetmiştir. Ancak, tarımda makineleşme ile erkekler teknoloji ve sermaye yoğun işlere kaymıştır.⁷

Grafik 1: Tarımda Kadın İstihdamının Yüzdesi⁸

Dünyada tarımda kadın istihdamının farklı bölgelerdeki durumu yıllara göre Tablo 1'de yer almaktadır. Gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkelerde tarımda kadın istihdamının yüksek olduğu gözükmemektedir. Bununla birlikte, Dünya Bankası'nın 2019 verilerine göre, tarımda

⁶ Esin Candan & Semiha Özalp Günel (2015), "Türkiye'de Tarımda Kadın Emeği", *Türkiye Tohumcular Birliği Dergisi*, Sayı: 16, ss. 10-12.

⁷ Food and Agriculture Organization of the United Nations (2016), "Tarımsal ve Kırsal Geçimin Ulusal Cinsiyet Profili: Türkiye", Erişim Tarihi: 20.12.2021, Erişim Adresi: <http://www.fao.org/3/i6192tr/I6192Tr.pdf>, s. 48.

⁸ World Bank (2021), "Employment in Agriculture", Erişim Tarihi: 20.12.2021, Erişim Adresi: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.FE.ZS?end=2019&start=1991&view=chart>.

kadın istihdamında Burundi % 94, Somali % 84, Malavi’de % 82, Mozambik % 80, Uganda % 77, Nepal % 74, Çad % 73, Güney Sudan % 73 ve Ruanda % 71 ile öne çıkmaktadır.⁹

Tablo 1: Tarım Sektöründe Kadın İstihdam Oranları (%)¹⁰

	2000	2010	2015	2019
Güney Asya	74	68	61	57
Arap Dünyası	42	34	29	24
Doğu Asya ve Pasifik	43	32	25	22
Ortadoğu ve Kuzey Afrika	32	27	22	16
Merkez Avrupa ve Baltıklar	21	13	10	8
Latin Amerika ve Karayipler	11	8	7	7
Avrupa Birliği	9	5	4	3
OECD Ülkeleri	5	4	3	3

Kadınların geçimi neredeyse tamamen toprağa veya doğal kaynaklara bağlıdır. Ancak, dünya genelinde kadınların tarımda mülkiyet sahipliği oranı sadece % 14’tür. Bu oran, Afrika ve Doğu Asya bölgelerinde çok daha düşüktür.¹¹

Aslında, tarımda kadınların durumu emeğin metalaşmasının en açık örneğidir. Meta kavramı, Marx’ın, sömürü ve sınıf oluşumunu, yani işgücünün metalaşmasını anlatmak için kullandığı anahtar bir terimdir. Uzun soluklu olarak tarıma ilişkin en önemli sorunlardan biri emeğin nasıl piyasada satılan işgücü haline geldiğidir.¹² Ataerkil kapitalist dünyada kadınların görünmeyen emeği, hem kapitalist sisteme, hem de ataerkil zihniyete hizmet etmektedir.

3. Türkiye’de Tarımda Kadın Emeği

Türkiye’de kadınların istihdama katılımında derin eşitsizlikler mevcuttur. Toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri nedeniyle tarımda kadınlar kaynaklara ve fırsatlara erişimde sorunlar

⁹ World Bank (2022), “Employment in Agriculture, Female (% of Female Employment)”, Erişim Tarihi: 28.05.2022, Erişim Adresi: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.FE.ZS>.

¹⁰ World Bank (2021), “Employment in Agriculture, Female (% of Female Employment)”, Erişim Tarihi: 28.12.2021, Erişim Adresi: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.FE.ZS?end=2019&start=1991&view=chart>.

¹¹ Sosyal Ekonomi (2021), “Kadınların Toprak Hakkı”, Erişim Tarihi: 27.12.2021, Erişim Adresi: <https://sosyalekonomi.org/kadinlarin-toprak-hakki/>.

¹² Çağlar Keyder & Zafer Yenal (2020), *Bildiğimiz Tarımın Sonu*, İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 27-34.

yaşamaktadır. Tablo 2’de görüldüğü gibi, Türkiye’de kadınların işsizlik oranı erkeklerden yüksektir. Kadınların istihdam oranı % 28,9’dur. Ekonomik faaliyete göre incelendiğinde; istihdam edilen kadınların % 22,7’si tarımda, % 16,8’i sanayide, % 1’i inşaat sektöründe ve % 59,5’i hizmet sektöründe çalışmaktadır.¹³

Tablo 2: Mevsim etkisinden arındırılmış temel işgücü göstergeleri (%), 15+ yaş, Ekim 2021

	Ekim 2021		
	Toplam	Erkek	Kadın
İşgücüne katılma oranı	52	70,9	33,6
İstihdam oranı	46,2	63,9	28,9
İşsizlik oranı	11,2	9,9	13,8
Tarım dışı işsizlik oranı	12,9	11,0	17,1

Türkiye’de 1980’li yıllardan itibaren neoliberal politikaların uygulanması ve tarımda modernizasyon ve dijitalleşme nedeniyle tarım sektörü geri planda kalmış ve tarımdaki istihdam oranı her geçen yıl azalmıştır. TÜİK Ekim 2021 İşgücü İstatistiklerine göre, istihdam edilenlerin sayısı bir önceki aya göre tarım sektöründe 33 bin kişi azalmıştır. Tüm bu olumsuzluklara rağmen, tarım sektörü, kadınlar için istihdama giriş kapısı olmaktadır. Özellikle kırsal bölgelerde, kadınlar istihdama katılmak istediklerinde, ilk ve genellikle tek yol tarımdan geçmektedir.

Tarım, hem kadınlar, hem de erkekler için kayıt dışı istihdamın en yoğun yaşandığı sektördür. Ancak, kadınların sosyal güvencesiz çalışma oranı erkeklerden daha yüksektir. TÜİK Ekim 2021 İşgücü İstatistiklerine göre, esas işinden dolayı sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı olmayanların oranı son 7 yıl ve cinsiyet bazlı olarak Tablo 3’te yer almaktadır.¹⁴

¹³ TÜİK (2021), “İşgücü İstatistikleri Ekim 2021”, Erişim Tarihi: 18.12.2021, Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Ekim-2021-37491>.

¹⁴ TÜİK (2021), “İşgücü İstatistikleri Ekim 2021”, Erişim Tarihi: 18.12.2021, Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Ekim-2021-37491>.

Tablo 3: Esas İşinden Dolayı Sosyal Güvenlik Kuruluşuna Kayıt Olmayanların Oranı

Yıllar	Toplam	Tarım	Tarım dışı	Erkek			Kadın		
				Toplam	Tarım	Tarım dışı	Toplam	Tarım	Tarım dışı
2021-Ekim	29,5	84,7	18,1	26,4	77,3	17,8	36,2	94,9	18,9
2020-Ekim	31,8	82,5	20,7	28,8	74,7	20,3	38,8	94,3	21,7
2019-Ekim	36,2	88,5	24,7	32,7	81,9	24,1	43,8	97,1	26,2
2018-Ekim	33,2	82,1	22,7	29,4	76,5	21,6	41,4	88,8	25,4
2017-Ekim	33,9	83,7	22,5	28,9	75,5	21,0	44,9	93,2	26,5
2016-Ekim	34,5	81,0	23,5	30,1	71,5	22,6	44,6	92,6	25,8
2015-Ekim	33,8	78,3	22,7	28,8	66,4	22,0	45,3	92,2	24,9

Tablo 3'te görüldüğü üzere, tarımda çalışan erkeklerin % 70'ten fazlası ve kadınların % 90'dan fazlası kayıt dışı çalışmaktadır. Bu durum, kadınların tarım sektöründe ücretsiz aile işçisi olduğunun en temel göstergesidir.

4. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarında Tarımda Kadınlar

Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA), bir başka ifadeyle Küresel Amaçlar, kimsenin geride kalmadığı, eşit, kapsayıcı ve adil bir dünya için evrensel eylem çağrısıdır.¹⁵ Şekil 1'de yer aldığı gibi, bu 17 amaç arasında yoksulluğun son erdirilmesi, iklim değişikliği ile mücadele edilmesi, eşitsizliklerin ve adaletsizliklerin azaltılması, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve tüm kadınlar ile kız çocuklarının güçlendirilmesi bulunmaktadır.

¹⁵ UNDP Türkiye, "Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları", Erişim Tarihi: 28.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/sustainable-development-goals.html>.

Şekil 1: Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları¹⁶

Küresel amaçlar bütüncüdür; yani bir amaçtaki başarı, diğer amaçlardaki ilerlemeye bağlıdır. Küresel amaçların lokomotif unsuru ise “*Toplumsal Cinsiyet Eşitliği*”dir. Bu amaç, hem 17 SKA içerisinde bir amaç olarak (amaç 5), hem de diğer 16 amaçtan 10’unun hedefleri arasında yer almaktadır.¹⁷ SKA’lar ve tarımda kadınların güçlendirilmesine yönelik alınan hedefler ile performans göstergeleri Tablo 4’te yer almaktadır. Kadınların tarımsal arazi üzerinde mülkiyetinin olması, toprak üzerinde kontrol gücüne sahip olması ve düzenli gelir kaynaklarına ulaşması ile yoksulluğun önlenebileceğini söylemek yerinde olacaktır.

¹⁶ UNDP Türkiye, “Küresel Amaçlar”, Erişim Tarihi: 28.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.kureselamaclar.org>.

¹⁷ Ayşe Kaşıkırık (2021), “Eşitlik Eşittir Gelişim”, Uluslararası Ekonomik, Sosyal, Siyasal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, Erişim Tarihi: 01.12.2021, Erişim Adresi: <https://ulesam.org/esitlik-esittir-gelisim.html>.

Tablo 4: Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları ve Tarımda Kadın

SKA No	SKA	Alt Hedef	Performans Göstergesi
1	Yoksulluğa Son	<i>“1.4. 2030’a kadar özellikle yoksullar ve kırılğan durumdaki insanlar olmak üzere, bütün erkek ve kadınların ekonomik kaynaklara ulaşma, temel hizmetlere erişim, toprak ve diğer mülk türlerine sahip olma ve üzerinde kontrol kurabilme, miras, doğal kaynaklar, uygun yeni teknolojiler ve mikrofinansı da kapsayan finansal hizmetler gibi konularda eşit haklara sahip olmalarının güvence altına alınması”</i>	<i>“1.4.2. Cinsiyete göre ve tasarruf biçimlerine göre, yasal olarak tanınmış belgelerle toprak üzerinde tasarruf etme hakkı olan ve toprak üzerindeki haklarının güvende olduğunu algılayan toplam yetişkin nüfusun oranı”</i>
2	Açlığa Son	<i>“2.3. 2030’a kadar tarımsal verimliliğin ve özellikle kadınlar, yerli halklar, çiftçilikle uğraşan aileler, göçebe çobanlar ve balıkçılar olmak üzere küçük çaplı gıda üreticilerinin toprağa, diğer verimli kaynaklara ve girdilere, bilgiye, finansal hizmetlere, piyasalara ve değer temini ve tarım dışı istihdam olanaklarına güvenli ve eşit erişiminin sağlanması aracılığıyla gelirlerinin iki katına çıkarılması”</i>	<i>“2.3.2. Küçük ölçekli gıda üreticilerinin cinsiyet ve yerellik kırılımına göre ortalama gelirleri”</i>
5	Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	<i>“5.a. Kadınların ekonomik kaynaklara ulaşma, toprak ve diğer mülk türlerine sahip olma ve üzerlerinde kontrol kurabilme, finansal hizmetler, miras ve doğal kaynaklara erişimleri gibi konularda ulusal yasalara uygun olarak eşit haklara sahip olmaları için reformlar</i>	<i>“5.a.1. (a) Cinsiyet ayrımında, tarımsal arazi üzerinde mülkiyet veya güvenceli haklara sahip toplam tarımsal nüfus oranı ve (b) kullanım hakkı ayrımında, tarım arazisi</i>

		<p><i>yapılması”</i></p> <p><i>sahipleri veya hak sahipleri arasında kadınların oranı”</i></p> <p><i>“5.a.2. Toprak sahipliği ve/veya kontrolünde kadınların eşit haklarını garantileyen yasal çerçeveleri olan (örf ve adet hukuku dahil) ülkelerin oranı”</i></p>
--	--	---

2030 yılına kadar açlık ve yetersiz beslenmeyi sona erdirmeyi amaçlayan SKA 2’deki başarı, kadınların tarımda eşit kaynaklara ve fırsatlara ulaşmasına da bağlıdır. Kadınlar, tarım, beslenme ve kırsal kalkınmadaki değişimin kilit unsurları olabilir. Bilgiye, eğitime ve teknolojiye daha iyi erişim sağlayan kadınlar, toprak ve kaynakların sürdürülebilir bir şekilde kullanılması için gıda üretimini ve tüketimini değiştirebilme gücüne sahip olabilir.¹⁸

5. Üst Politika Belgelerinde Tarımda Kadınlar

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’nin ilk kalkınma planı olan ve 2019-2023 yıllarını kapsayan 11. Kalkınma Planı’nda, öncelikli gelişme alanları arasında tarım sektörü de yer almaktadır.¹⁹ Planda, kadınların tarım sektöründe güçlenmesine yönelik politika ve tedbirler “*Öncelikli Gelişme Alanları*” ve “*Kırsal Kalkınma*” başlıkları altındadır.

Öncelikli Gelişme Alanları başlığı altında;

“418.1. Başta kadın ve genç çiftçilere yönelik olmak üzere, üretim maliyetlerinin düşürülmesi, teknoloji kullanımı, kaliteli ve sağlıklı ürün üretimi konularında eğitim verilecek, yayım ve sertifika programları ile tarımsal becerinin geliştirilmesine yönelik kurslar düzenlenecektir.”,

“451.3. Kooperatif Destek Sistemi hayata geçirilecek ve finansal destek araçları geliştirilecektir. Bu çerçevede, kooperatiflerin makine ve ekipman alımı, nitelikli personel istihdamı, demirbaş alımları ile tanıtım amaçlı giderleri sübvansiyonlu kredi olarak desteklenecektir. Plan döneminde başta tarım satış kooperatifleri, kadın kooperatifleri ile

¹⁸ World Bank (2017), “Women in Agriculture: The Agents of Change for the Global Food System”, Erişim Tarihi: 12.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2017/03/07/women-in-agriculture-the-agents-of-change-for-the-food-system>.

¹⁹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019), *11. Kalkınma Planı*, ss. 91-97.

sosyal nitelikli kooperatifler olmak üzere öncelikli sektörlerde faaliyette bulunan kooperatiflere destek sağlanacaktır.”

Kırsal Kalkınma başlığı altında;

“709.2. Kırsal alanda yaşayan kadın ve genç çiftçiler tarımsal eğitim-yayım faaliyetleri, kırsal destek projeleri ve tarımdaki iş sağlığı ve güvenliği eğitimlerinde öncelikli olarak desteklenecektir.”

Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2018-2023)’e göre²⁰, tarımda çalışan kadınları güçlendirmeye yönelik faaliyetler yer almaktadır:

“1.4. Başta tarım sektörü olmak üzere kadınların sosyal güvenlik kapsamına girmelerini kolaylaştırıcı mevzuat düzenlemeleri gerçekleştirilecektir.”

“3.7. Kadın kooperatiflerinin güçlendirilmesine yönelik çalışmalar arttırılarak devam edecektir.”

“3.10. Başta tarım sektörü olmak üzere kayıtlı kadın istihdamını geliştirmeye yönelik farkındalık artırma çalışmaları gerçekleştirilecektir.”

“6.1. Mevsimlik gezici kadın tarım işçilerine yönelik mesleki ve beceri eğitim programları geliştirilecektir.”

“6.3. Tarıma dayalı iş kollarında, özellikle teknolojik imkanlardan ve gelişmelerden yararlanarak kadın girişimciliğinin özendirilmesi sağlanacaktır.”

Tarım ve Orman Bakanlığı'nın 2019-2023 Stratejik Planı²¹ hazırlanırken, *Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2018-2023)*'ün dikkate alındığı belirtilmiştir. Stratejik Amaç 1 (Kırsal alanda refahı yükseltmek, tarımsal üretimde verim ve kaliteyi artırarak istikrarlı gıda arzını sağlamak) altında tarımdaki kadınlara yönelik faaliyetler yer almaktadır:

“Performans göstergesi 1.4.4. Tarımsal ve ev ekonomisi konularında eğitilen kadın sayısı”,

“Performans göstergesi 1.5.5. Kadın çiftçilere yönelik gerçekleştirilen toplam proje sayısı”.

Üst politika belgelerinde tarımda çalışan kadınların eğitim vb. araçlarla kapasitelerinin arttırılması ve sosyal güvenlik kapsamına girmelerinin sağlanması öne çıkmaktadır. Ancak,

²⁰ T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (2018), *Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2018-2023)*, Ankara, ss. 122-144.

²¹ T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2019), “Tarım ve Orman Bakanlığı 2019-2023 Stratejik Planı”, Erişim Tarihi: 25.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/stratejikplan.pdf>.

kadınların tarımsal arazi üzerindeki mülkiyet hakkına, eşit değerde işe eşit ücret ilkesine, kadınların ücretsiz bakım emeği yükünün azaltılmasına ve tarım sektöründeki karar alma mekanizmalarındaki temsiline yönelik herhangi bir politikaya rastlanmamaktadır.

6. Türkiye’de Tarımda Kadınların Karar Alma Mekanizmalarındaki Temsili Üzerine Bir Araştırma

Tarım ve Orman Bakanlığı’nın görevleri arasında “Çiftçinin örgütlenmesi ve bilinçlendirilmesi, tarımsal desteklemelerin etkin bir şekilde yönetilmesi, tarımsal piyasaların düzenlenmesi gibi ana faaliyet konularının gerçekleştirilmesine yönelik çalışmalar yapmak; tarım ve hayvancılığa yönelik genel politikaların belirlenmesi amacıyla çalışmalar yapmak, uygulanmasını izlemek ve denetlemek” yer almaktadır.²² Bu bağlamda, nüfusun yarısını ve tarımsal emeğin çoğunluğunu oluşturan kadınların tarım politikalarını belirleyen kurumlarda eşit temsili temel bir haktır. Bu araştırma, Türkiye’de tarım politikalarını belirleyen en yetkili kurum olan T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı’ndaki kadın temsili üzerindedir. Bu araştırmanın özgün yönünü, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı’ndaki temsili üzerine akademik çalışmaların ve saha araştırmalarının eksikliği oluşturmaktadır.

6.1. Araştırmanın Amacı ve Sorusu

Bu araştırma ile Türkiye’de geçmişten günümüze tarıma yön veren en yetkili kuruluş olan T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı’nda kadınların karar alma süreçlerindeki temsil durumunun analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Bu çalışmada, “Nüfusun yarısını ve tarımsal emeğin çoğunluğunu oluşturan kadınlar, tarımsal politikaların belirlendiği en üst düzey kurumda - seçimle ve atama ile gelinen karar alma mekanizmalarında- eşit temsil edilmekte midir?” temel sorusuna cevap aranmaktadır.

6.2. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma, bir tarama çalışması niteliğindedir. Araştırmada ikincil verilerden faydalanılmıştır. Araştırma kapsamında, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı’nın 2019-2023 Stratejik Planı ve internet sitesi taranmıştır. Bununla birlikte, ilgili kurum ve kuruluşların web siteleri de tek tek incelenmiştir.

6.3. Araştırmanın Sınırlılığı

²² *Resmî Gazete* (2018), “Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, Kararname Numarası:1”, Erişim Tarihi: 28.12.2021, Erişim Adresi: https://www.tarimorman.gov.tr/PERGEM/Lists/KutuMenu/Attachments/124/ORTAK_KONULAR.pdf.

Araştırma, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı'nın hizmet birimleri, bağlı kuruluşları ile ilgili kuruluşları ile sınırlıdır. Bakanlığın yetki alanı geniş olduğu ve bağlı kuruluşlarının sayısı çok fazla olduğu için, 81 İl Müdürlüğü, 921 İlçe Müdürlüğü, 15 Bölge Müdürlüğü ve 81 Şube Müdürlüğü araştırma kapsamına dahil edilmemiştir.

6.4. Araştırmanın Bulguları

Tarım ve Orman Bakanlığı'nın 5.878'i merkez teşkilatında, 59.989'u taşra teşkilatında olmak üzere toplam 65.867 personeli bulunmaktadır. Personelin cinsiyet durumuna göre dağılımı incelendiğinde, merkez teşkilatı memurlarının 1.666'ı kadın ve 2.809'u erkek, işçilerinin 504'ü kadın ve 899'i erkektir. Merkez teşkilatı çalışanlarının % 36'sı kadındır. Taşra teşkilatında çalışanlardan memurların 12.307'si kadın ve 35.147'i erkek, işçilerin 2.334'ü kadın ve 10.201'i erkektir. Taşra teşkilatında çalışanların % 24'ü kadındır. Kırsalda kadın çalışanların sayısının azlığı dikkat çekmektedir. Genel toplamda 65.867 personelin 49.056'sı erkek (37.956 memur ve 11.100 işçi) ve 16.811'i kadın (13.973 memur ve 2.838 işçi) çalışanlardır. Genel toplama göre personelin % 25'i kadın ve % 75'i erkektir.²³ Çalışanlar arasında kadınların dörtte bir oranında yer aldığını ve eşit temsilden uzak bir tablonun olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Tablo 5'te yer aldığı gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren geçen neredeyse 100 yıllık sürede 79 Bakan atanmıştır. Ancak, 1 tane bile kadın Tarım ve Orman Bakanı olmamıştır. Bu durum, tarımdaki eril politikaların köklerinin çok eskilere dayandığını göstermektedir.

Tablo 5: T.C. Tarihi Boyunca Tarım Bakanları²⁴

	Yıllar	Bakan Sayısı
Tarım Bakanlığı	1923-1974	29
Orman Bakanlığı	1969-1980	12
Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı	1974-1980	7
Tarım ve Orman Bakanlığı	1980-1983	1
Tarım, Orman ve Köy İşleri Bakanlığı	1983-1991	3

²³ T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2019), "Tarım ve Orman Bakanlığı 2019-2023 Stratejik Planı", Erişim Tarihi: 27.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/stratejikplan.pdf>.

²⁴ T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2021), "Bakanlarımız Listesi", Erişim Tarihi: 20.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.tarimorman.gov.tr/Sayfalar/Bakanlik.aspx?OgeId=4&Liste=Bakanlik>.

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı	1991-2011	10
Orman Bakanlığı	1991-2003	9
Çevre ve Orman Bakanlığı	2003-2011	2
Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı	2011-2018	4
Orman ve Su İşleri Bakanlığı	2011-2018	1
Tarım ve Orman Bakanlığı	2018-	1
TOPLAM		79

2021 yılı itibariyle 4 Bakan Yardımcısı'ndan 1'i kadındır. Tarım ve Orman Bakanlığı'nın zengin bir kurumsal yapısı mevcuttur. Taşrada 81 İl Müdürlüğü, 921 İlçe Müdürlüğü, 15 Bölge Müdürlüğü ve 81 Şube Müdürlüğü ile 158 Kuruluş Müdürlüğü bulunmaktadır.²⁵

Tarım ve Orman Bakanlığı'nın hizmet birimleri müdürlük ve daire başkanlığı bazında incelendiğinde, kadınların karar alma mekanizmalarındaki durumu için eksik temsilin ötesinde “yokluk sendromu” geçerlidir. Tablo 6'da görüldüğü üzere, elde edilen bilgiler doğrultusunda sadece 1 Genel Müdür'ün (Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Müdürlüğü) kadın olduğu tespit edilmiştir. Genel Müdür Yardımcıları arasında da kadınlara rastlanmamıştır. Daire başkanlıklarında ise kadınların az da olsa yer aldığı saptanmıştır.

Tablo 6: Hizmet Birimleri

Birim	Genel Müdür	Genel Müdür Yardımcısı	Daire Başkanı
Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü	Kadın	2 Erkek 0 Kadın	2 Erkek 4 Kadın
Balıkçılık ve Su Ürünleri Genel Müdürlüğü	Erkek	2 Erkek 0 Kadın	0 Kadın 5 Erkek
Bilgi Teknolojileri Genel Müdürlüğü	Erkek	-	-

²⁵ T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2021), “Organizasyon Şeması”, Erişim Tarihi: 28.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.tarimorman.gov.tr/Sayfalar/Detay.aspx?SayfaId=13>.

Bitkisel Üretim Genel Müdürlüğü	Erkek	0 Kadın 3 Erkek	
Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı	-	-	Erkek
Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü	-	-	-
Eğitim ve Yayın Dairesi Başkanlığı	-	-	-
Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü	Erkek	0 Kadın 3 Erkek	
Hayvancılık Genel Müdürlüğü	Erkek	2 Erkek 0 Kadın	6 Erkek 0 Kadın
Strateji Geliştirme Başkanlığı	Erkek	-	2 Kadın 5 Erkek
Su Yönetimi Genel Müdürlüğü	-	-	-
Şeker Dairesi Başkanlığı	Erkek	-	0 Kadın 2 Erkek
Tarım Reformu Genel Müdürlüğü	Erkek	5 Erkek 0 Kadın	
Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğü	Erkek	0 Kadın 3 Erkek	
Tütün ve Alkol Dairesi Başkanlığı	Erkek	-	4 Erkek 0 Kadın

T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı'na bağlı olan “İlgili Kuruluşlar” arasında Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, Et ve Süt Kurumu Genel Müdürlüğü, Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü, Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu ve Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü yer almaktadır. Bu kuruluşların hiçbirinde kadın Genel Müdür bulunmamaktadır.

Tablo 7’de görüldüğü gibi, Yönetim Kurulu üyeleri arasında ise sadece 1 kadın (Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü) vardır.

Tablo 7: İlgili Kuruluşlar

	Genel Müdür	Yönetim Kurulu Üyeleri
Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü²⁶	Erkek	4 Erkek 0 Kadın
Et ve Süt Kurumu Genel Müdürlüğü²⁷	Erkek	5 Erkek 0 Kadın
Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü²⁸	Erkek	5 Erkek 0 Kadın
Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu²⁹	Erkek	-
Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü³⁰	Erkek	1 Kadın 3 Erkek

Tablo 8’de görüldüğü üzere, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı’nın 4 tane “*Bağlı Kuruluş*”u bulunmaktadır. Bu kuruluşların Müdürleri arasında kadın yoktur. Müdür Yardımcılarından 2 tanesi ise kadındır.

Tablo 8: Bağlı Kuruluşlar

	Müdür	Müdür Yardımcısı
Atatürk Orman Çiftliği Müdürlüğü³¹	Erkek	Erkek

²⁶ Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (2021), Erişim Tarihi: 25.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.caykur.gov.tr/Pages/Kurumsal/KurumHakkinda.aspx?ItemId=15>.

²⁷ Et ve Süt Kurumu Genel Müdürlüğü (2021), Erişim Tarihi: 20.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.esk.gov.tr/tr/13214/Yonetim-Kurulu>.

²⁸ Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (2021), Erişim Tarihi: 20.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.tigem.gov.tr/Sayfalar/Detay/8ebb2acf-c8ad-4ebd-bea8-c344d444529e>.

²⁹ Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (2021), Erişim Tarihi: 10.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.tkd.gov.tr/Kurumsal/Baskanlik>.

³⁰ Toprak Mahsulleri Ofisi (2021), Erişim Tarihi: 22.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.tmo.gov.tr/yonetim-kurulu>.

Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü³²	Erkek	1 Kadın 3 Erkek
Orman Genel Müdürlüğü³³	Erkek	4 Erkek 0 Kadın
Türkiye Su Enstitüsü³⁴	Erkek	2 Kadın 2 Erkek

Araştırmadan elde edilen bulgulara göre, Türkiye’de tarım politikasını belirleyen asli kuruluş olan Tarım ve Orman Bakanlığı’nda personelin geneli açısından kadınların eksik temsil edildiği, üstelik karar alma mekanizmalarında kadınların neredeyse hiç olmadığı tespit edilmiştir. Daire başkanlığı düzeyinde ise kadınların az da olsa yer aldığı saptanmıştır.

Sonuç ve Öneriler

Tarih boyunca, kadınlar, hayatın her alanında yaşadıkları ayrımcılıklar nedeniyle istihdama ve kaynaklara erkeklerle eşit düzeyde erişememiştir. Sağlık, mülkiyet, mali ve diğer hizmetlere eşit olmayan erişim sonucunda çok düzeyli eşitsizliklerle karşı karşıya kalmıştır. Oysa, nüfusun yarısını geride bırakarak sürdürülebilir kalkınmaya ulaşabilmek mümkün değildir. Toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak, kadınları ve kız çocukları hayatın her alanında güçlendirmek, sürdürülebilir kalkınmaya ve kapsayıcı büyümeye önemli katkılar sunacaktır. Bununla birlikte, günümüzün en önemli sorunlarından “*kadın yoksulluğu*”nun önlenmesinin de anahtarı olacaktır.

Kadınların seçimle ve atama ile gelinen tüm karar alma mekanizmalarındaki eksik temsili, dünya genelinde yaygın bir insan hakları ihlalidir. Daha eşit, kapsayıcı, sürdürülebilir ve adil bir dünya için kadınların hayatın her alanında eşit temsil edilmesi bir tercih değil, tam tersine bir zorunluluk olmalıdır. Bu araştırma ile kadınların karar alma mekanizmalarındaki eksik temsiline tarım sektörü için de geçerli olduğu tespit edilmiştir. Türkiye’de tarıma yön veren en üst kuruluş olan Tarım ve Orman Bakanlığı’nda kadın temsiline eşitlikten çok uzak

³¹ Atatürk Orman Çiftliği Müdürlüğü (2021), Erişim Tarihi: 22.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.aoc.gov.tr/Portal/TeskilatSemasi>.

³² Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (2021), Erişim Tarihi: 23.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.dsi.gov.tr/Sayfa/Detay/693>.

³³ Orman Genel Müdürlüğü (2021), Erişim Tarihi: 25.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.ogm.gov.tr/tr/kurulusumuz/yonetim>.

³⁴ Türkiye Su Enstitüsü, Erişim Tarihi: 24.12.2021, Erişim Adresi: <https://suen.gov.tr/Suen/page.aspx?pg=organizasyon>.

olduğu ortaya çıkmıştır. Tarih boyunca bir kez bile kadın Bakan olmaması ayrıca dikkat çekmektedir. Özellikle, üst yönetimde kadınların temsil sorunu daha da şiddetli hissedilmektedir. Halbuki, tarımsal emeğin yükünü omuzlayan kadınların tarımsal politikalarının belirlenmesinde aktif rol alması gerekmektedir.

Sonuç olarak, tarımdaki küresel cinsiyet uçurumu kapatılırsa, dünya genelinde gıda üretimi artabilir, yoksulluk ve açlık sona erebilir. Böylece, hepimiz için sürdürülebilir bir gelecek mümkün olur. Bunun gerçekleşmesinin yolu, tarımdaki kayıt dışı istihdamın önlenmesinden, eşit değerde işe eşit ücret ilkesinin benimsenmesinden, kadınların zorlu çalışma koşullarının iyileştirilmesinden, kadınların omuzundaki ücretsiz bakım emeği yükünün azaltılmasından ve kadınların karar alma mekanizmalarında eşit temsil edilmesinden geçmektedir. Aynı zamanda, kadınların örgütlü olarak kooperatifler aracılığı ile güçlendirilmesi de çok önemlidir. Kimsenin geride kalmadığı bir dünya için eşitlik ve kapsayıcılık temelinde tarımsal politikalar belirlenmelidir. Bu politikalar belirlenirken kadınların nesne değil “özne olduğu” hak temelli bir yaklaşım modeli dikkate alınmalıdır. Bir başka ifadeyle, tarım politikalarının belirlendiği karar alma mekanizmalarında -olması gerektiği gibi- kadınlar eşit temsil edilmelidir. Ezcümle, kararların alındığı tüm koltuklarda kadınlar eşit temsil edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Alkan, Işıl (2019), *Tarımda Kadın Emeği*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Atatürk Orman Çiftliği Müdürlüğü (2021), Erişim Tarihi: 22.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.aoc.gov.tr/Portal/TeskilatSemasi>.
- Candan, Esin & Özalp Günal, Semiha (2013), “Tarımda Kadın Emeği”, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, Cilt 19, Sayı: 1-2, ss. 93-101.
- Candan, Esin & Özalp Günal, Semiha (2015), “Türkiye’de Tarımda Kadın Emeği”, *Türkiye Tohumcular Birliği Dergisi*, Sayı: 16, ss. 10-12.
- Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (2021), Erişim Tarihi: 25.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.caykur.gov.tr/Pages/Kurumsal/KurumHakkinda.aspx?ItemId=15>.
- Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (2021), Erişim Tarihi: 23.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.dsi.gov.tr/Sayfa/Detay/693>.
- Et ve Süt Kurumu Genel Müdürlüğü (2021), Erişim Tarihi: 20.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.esk.gov.tr/tr/13214/Yonetim-Kurulu>.
- Food and Agriculture Organization of the United Nations (2016), “Tarımsal ve Kırsal Geçimin Ulusal Cinsiyet Profili: Türkiye”, Erişim Tarihi: 20.12.2021, Erişim Adresi: <http://www.fao.org/3/i6192tr/I6192Tr.pdf>.
- Kaşıkırık, Ayşe (2021), “Eşitlik Eşittir Gelişim”, Uluslararası Ekonomik, Sosyal, Siyasal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, Erişim Tarihi: 01.12.2021, Erişim Adresi: <https://ulesam.org/esitlik-esittir-gelisim.html>.
- Kaşıkırık, Ayşe (2021), “Tarımda Kadınların Görünmeyen Emeği”, Uluslararası Ekonomik, Sosyal, Siyasal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, Erişim Tarihi: 20.12.2021, Erişim Adresi: <https://ulesam.org/tarimda-kadinlarin-gorunmeyen-emegi.html>.
- Keyder, Çağlar & Yenal, Zafer (2020), *Bildiğimiz Tarımın Sonu*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Orman Genel Müdürlüğü (2021), Erişim Tarihi: 25.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.ogm.gov.tr/tr/kurulusumuz/yonetim>.
- *Resmî Gazete* (2018), “Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, Kararname Numarası:1”, Erişim Tarihi: 28.12.2021, Erişim Adresi: https://www.tarimorman.gov.tr/PERGEM/Lists/KutuMenu/Attachments/124/ORTAK_KONULAR.pdf.
- Sosyal Ekonomi (2021), “Kadınların Toprak Hakkı”, Erişim Tarihi: 27.12.2021, Erişim Adresi: <https://sosyalekonomi.org/kadinlarin-toprak-hakki/>.
- T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (2018), *Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2018-2023)*, Ankara.
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2019), “Tarım ve Orman Bakanlığı 2019-2023 Stratejik Planı”, Erişim Tarihi: 25.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/stratejikplan.pdf>.
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2021), “Bakanlarımız Listesi”, Erişim Tarihi: 20.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.tarimorman.gov.tr/Sayfalar/Bakanlik.aspx?OgeId=4&Liste=Bakanlik>.

- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2021), Organizasyon Şeması, Erişim Tarihi: 28.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.tarimorman.gov.tr/Sayfalar/Detay.aspx?SayfaId=13>.
- Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (2021), Erişim Tarihi: 20.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.tigem.gov.tr/Sayfalar/Detay/8ebb2acf-c8ad-4ebd-bea8-c344d444529e>.
- Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (2021), Erişim Tarihi: 10.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.tkd.gov.tr/Kurumsal/Baskanlik>.
- Toprak Mahsulleri Ofisi (2021), Erişim Tarihi: 22.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.tmo.gov.tr/yonetim-kurulu>.
- TÜİK (2021), “İşgücü İstatistikleri Ekim 2021”, Erişim Tarihi: 18.12.2021, Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Ekim-2021-37491>.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019), *11. Kalkınma Planı*.
- Türkiye Su Enstitüsü, Erişim Tarihi: 24.12.2021, Erişim Adresi: <https://suen.gov.tr/Suen/page.aspx?pg=organizasyon>.
- UNDP Türkiye, “Küresel Amaçlar”, Erişim Tarihi: 28.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.kureselamaclar.org>.
- UNDP Türkiye, “Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlar”, Erişim Tarihi: 28.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/sustainable-development-goals.html>.
- World Bank (2017), “Women in Agriculture: The Agents of Change for the Global Food System”, Erişim Tarihi: 12.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2017/03/07/women-in-agriculture-the-agents-of-change-for-the-food-system>.
- World Bank (2021), “Employment in Agriculture, Female (% of Female Employment)”, Erişim Tarihi: 28.12.2021, Erişim Adresi: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.FE.ZS?end=2019&start=1991&view=chart>.
- World Bank (2022), “Employment in Agriculture, Female (% of Female Employment)”, Erişim Tarihi: 28.05.2022, Erişim Adresi: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.FE.ZS>.
- World Economic Forum (2021), *Global Gender Gap Report*, Erişim Tarihi: 29.12.2021, Erişim Adresi: <https://www.weforum.org/reports/global-gender-gap-report-2021>.